Γεώργιος-Παναγιώτης Γεωργακόπουλος

Οι συγγενικοί και κοινωνικοί δεσμοί στη δοκιμασία της κρίσης, που προηγήθηκε μιας ριζικά νέας ιστορικής πραγματικότητας: Ενδείξεις από τα κατάλοιπα δραστηριοτήτων εστίασης στην ΥΜ ΙΒ Ζάκρο

Abstract

The Late Minoan IB Period ends with destructions which, in the case of East Crete, mark the end of the palatial system. The settlement of Kato Zakros was hit by two, probably natural, destructions in a row, with the second coming very soon after the first one. In the meantime there was a period of crisis, during which efforts to repair the Palace took place. This paper, focusing on food consumption activities, takes the opportunity to investigate how the inhabitants' lives were affected by the crisis. If the habits of communal eating – and the events they were connected to – were somehow affected, this can indicate how the bonds between relatives and social groups were tested by the crisis. Selected areas of both the palace and the houses are briefly examined. Our understanding can benefit from studying these remains of the final period, as they correspond to specific historical events. However, due to the limited and unstable time span they were created in, as well as the absence of written sources, they also remind us to be skeptical when using evidence related with food consumption to theorize on Neopalatial society.

Λεξεις Κλειδια: Ζάκρος – ανατολική Κρήτη, κατανάλωση φαγητού, καταστροφές, νεοανακτορικοί οικισμοί

Γενομένων δὲ τούτων, ὁ μὲν εἰς τὴν Λακεδαίμονα ἀγγελῶν τὸ πάθος ἀφικνεῖται γυμνοπαιδιῶν τε οὔσης τῆς τελευταίας καὶ τοῦ ἀνδρικοῦ χοροῦ ἔνδον ὄντος· οἱ δὲ ἔφοροι ἐπεὶ ἤκουσαν τὸ πάθος, ἐλυποῦντο μέν, ὥσπερ, οἶμαι, ἀνάγκη· τὸν μέντοι χορὸν οὐκ ἐξήγαγον, ἀλλὰ διαγωνίσασθαι εἴων.

Ξενοφών, *Ἑλληνικά*, 6.4.16

Ἔτυχε γὰρ ἐν ἐκείνῃ τῇ φοβερᾷ ἡμέρᾳ τῆς συντελείας τῆς πόλεως ἑορτάζεσθαι καὶ πανηγυρίζειν τὴν μνήμην τῆς ὁσιομάρτυρος Θεοδοσίας. Ἐτελεῖτο γὰρ ἑορτὴ πάνδημος· … αἱ γυναῖκες σὺν τοῖς ἀνδράσιν αὐτῶν ἀπερχόμεναι εἰς προσκύνησιν, φέρουσαι κηροὺς καὶ θυμιάματα, περικεκαλλωπισμέναι καὶ περικεκοσμημέναι …

Δούκας, *Ἱστορία*, 39.23

* Τις ευχαριστίες και την ευγνωμοσύνη μου εκφράζω και από εδώ στον καθηγητή μου κ. Ελ. Πλάτωνα. Επίσης ευχαριστώ το Πανεπιστήμιο Αθηνών και όλους ανεξαιρέτως τους συνεργάτες του προγράμματος μελέτης του υλικού των ανασκαφών Ζάκρου, ιδιαιτέρως τον συντηρητή Κωστή Νικάκη. Η ολοκλήρωση του άρθρου χρηματοδοτήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος χορήγησης υποτροφιών για μεταπτυχιακές σπουδές δεύτερου κύκλου σπουδών (διδακτορική διατριβή) στην Ελλάδα – πρόγραμμα ΙΚΥ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, ακαδημαϊκού έτους 2014-2015.

Εισαγωγη

Οι άνθρωποι των πόλεων και των χωριών της ανατολικής Κρήτης, στον 16ο και 15ο π.Χ. αιώνα βίωσαν αρκετές μεταβάσεις σε διαφορετικούς –και συχνά πρωτόγνωρους για τους ίδιους– τρόπους οργάνωσης της ζωής τους.

Σε αυτή τη χρονική περίοδο, οικισμοί όπως η Ζάκρος, που είχαν γνωρίσει σημαντική ανάπτυξη ήδη κατά τους προηγούμενους αιώνες, έγιναν ακόμη μεγαλύτεροι και προσαρμόσθηκαν σε ένα νέο οικονομικό πρότυπο, καθώς κατέκτησαν σημαντική θέση στους διεθνείς εμπορικούς δρόμους της ανατολικής Μεσογείου.

Το ανακτορικό σύστημα υπήρχε στην ανατολική Κρήτη ήδη από την Παλαιοανακτορική Περίοδο,[1] μόλις όμως ιδρύεται το νέο ανάκτορο της Ζάκρου, εγκαθιδρύεται μια μορφή διοίκησης παρόμοια με της κεντρικής Κρήτης, κάτω από την ισχυρή επιρροή και παρέμβαση της Κνωσού.[2] Εκτός από τις ακμάζουσες παράλιες πόλεις εμφανίζονται, σε θέσεις παραλιακές, αλλά και της ενδοχώρας, αρκετές «επαύλεις» (περισσότερο ή λιγότερο παρόμοιες με αυτές της κεντρικής Κρήτης), που δηλώνουν την ανάπτυξη μιας συστηματικής εκμετάλλευσης όλων των πόρων της περιοχής.

Αν και μας λείπουν οι γραπτές πηγές που θα το τεκμηρίωναν, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι υπήρξε κάποια μεταβολή του κοινωνικού καθεστώτος (που συνίστατο ίσως στην εμφάνιση μιας μερίδας ανθρώπων, οι οποίοι πλούτισαν από το εμπόριο και στη συνέχεια ενδεχομένως απέκτησαν και ιδιόκτητες εκτάσεις γης).

Στα τέλη της Υστερομινωικής (ΥΜ) ΙΒ Περιόδου όλοι οι οικισμοί της Κρήτης υφίστανται καταστροφές. Αυτές οι καταστροφές αποτελούν κοσμοϊστορικής σημασίας ορόσημο για την προϊστορική Ελλάδα. Ειδικά στην ανατολική Κρήτη οι επιπτώσεις τους είναι τεράστιες. Η καταστροφή των ανακτόρων είναι οριστική: δεν οικοδομούνται ποτέ πλέον νέα στη θέση των προηγούμενων.

Κατά την περίοδο που ακολουθεί τις καταστροφές, τα ενδιαφέροντα της Κνωσού φανερά μετατοπίζονται προς τα δυτικά, στη δυτική Κρήτη και την ηπειρωτική Ελλάδα.[3] Έτσι κατά τη διάρκεια της λεγόμενης Τελικής Ανακτορικής οι κοινωνίες της ανατολικής Κρήτης, Περιόδου είναι ήδη μετανακτορικές.

Το χρονικό διάστημα που εδώ θα μας απασχολήσει είναι εκείνο αμέσως πριν από τις τελικές καταστροφές της Ζάκρου και των άλλων θέσεων. Τα τελευταία χρόνια (Platon L. 2011β· Πλάτων Λ. 2011γ), η μελέτη του υλικού της Ζάκρου έχει αποδείξει ότι η καταστροφή της θέσης δεν ήταν μία, αλλά δύο –αν όχι περισσότερες. Κάτω από τα τελικά δάπεδα (που χρονολογούνται στη χρονολογική βαθμίδα Ζάκρος V, δηλαδή στην ΥΜ ΙΒ Περίοδο

---

1 Όπως βεβαιώνει η ύπαρξη του ανακτόρου του Πετρά αλλά και η παλαιότερη αυλή κάτω από την κεντρική αυλή του ανακτόρου της Ζάκρου, η οποία ανήκει πιθανότατα σε ένα μεσομινωικό ανάκτορο.

2 Η Κνωσός φανερά επεκτείνει την επιρροή της στην Κρήτη και εκτός αυτής, με μέσα πολιτιστικά, με παροχή βοηθειών, ενδεχομένως και με στρατιωτική ισχύ. Ιδιαιτέρως αυτό συμβαίνει περίπου στην αρχή της ΥΜ ΙΒ Περιόδου, όπως δείχνει η κατασκευή των νέων ανακτόρων της Φαιστού και της Ζάκρου. Η ξεχωριστή αυτή θέση της Κνωσού δεν φαίνεται να είναι άσχετη από μια ιδιαιτέρως στενή σχέση που πιθανώς αυτή απέκτησε με την Αίγυπτο.

3 Η ενίσχυση της Χεττιτικής Αυτοκρατορίας στη Μικρά Ασία ίσως υπήρξε ένας καθοριστικός παράγοντας για αυτή την «αλλαγή κατεύθυνσης».

της κεραμικής), σε διάφορα κτήρια (στο Ανατολικό Κτήριο, το Κτήριο των Κογχών, το Κτήριο Δα), επιχωσμένα δωμάτια με ίχνη καταστροφής από φωτιά, που είχαν παλαιότερα θεωρηθεί ΥΜ ΙΑ, αποδεικνύονται πλέον ΥΜ ΙΒ (με στοιχεία της προχωρημένης ΥΜ ΙΒ). Η δεύτερη από τις καταστροφές αποτελεί την τελική καταστροφή, η οποία ισοπέδωσε τα κτήρια της νεοανακτορικής πόλης, ενώ αυτά βρίσκονταν σε χρήση, καθώς και σχεδόν ολόκληρο το περιεχόμενό τους. Η πρώτη είχε συμβεί λίγο νωρίτερα και οι κάτοικοι κατέβαλαν κάθε προσπάθεια για να την ξεπεράσουν, όταν τους διέκοψε η δεύτερη. Η κεραμική που αντιστοιχεί στις δύο καταστροφές δεν παρουσιάζει χρονολογικές διαφορές και επομένως αυτές πρέπει να είχαν πολύ μικρή χρονική διαφορά μεταξύ τους, πιθανώς μερικών ετών ή ακόμα μικρότερη, ίσως και μηνών. Το διάστημα μεταξύ των δύο καταστροφών ήταν προφανώς μια περίοδος κατά την οποία η πόλη βρισκόταν σε έκτακτες συνθήκες και όχι σε κανονική λειτουργία. Οι ενέργειες των κατοίκων σε αυτό το διάστημα περιελάμβαναν επιδιορθώσεις και μετασκευές στο ανάκτορο και σε διάφορα άλλα κτήρια, όπως μπάζωμα γκρεμισμένων δωματίων, κατασκευές νέων δαπέδων σε ψηλότερο επίπεδο, κατασκευές πρόχειρων τοιχίων για την υποστήριξη τμημάτων των κτηρίων που κινδύνευαν, φραξίματα θυρών για λόγους στατικούς ή αλλαγή του συστήματος πρόσβασης σε κάποιους χώρους (κατεστραμμένους ή υπό επισκευή), συγκέντρωση θραυσμάτων από κατεστραμμένες τοιχογραφίες σε σωρούς (καθώς προετοιμαζόταν η κατασκευή καινούριων), εργασίες κοπής ξύλων (για κίονες, ξυλοδεσιές, πατώματα, οροφές) μέσα στην πιο επίσημη αίθουσα του ανακτόρου (Αίθουσα των Τελετουργιών XXVIII), όπου βρέθηκαν μεγάλα πριόνια, επαναχρησιμοποίηση πελεκητών πωρολίθων από γκρεμισμένους τοίχους του ανακτόρου, τοποθέτηση αγγείων σε σημεία όπου θα ήταν περισσότερο προστατευμένα σε περίπτωση κατάρρευσης τμημάτων των κτηρίων.[4] Και οι δύο καταστροφές φαίνεται πως είχαν φυσικά –γεωλογικά– αίτια.

Επομένως οι κάτοικοι της πόλης πίστευαν ότι θα ξεπεράσουν τελικά τις δυσκολίες. Ωστόσο δεν ήταν και ανυποψίαστοι για αυτό που τελικά συνέβη. Σε κάθε περίπτωση σε αυτό το μεταβατικό διάστημα της κρίσης, πριν την τελική μεγάλη καταστροφή και τη μετάβαση σε ένα εντελώς νέο οικονομικοπολιτικό σύστημα, οι ζωές τους είχαν σίγουρα επηρεασθεί. Ένας τομέας, στον οποίο οι αντανακλάσεις της κρίσης στη ζωή των κατοίκων ίσως ήταν πιο άμεσες, είναι η εστίαση, καθώς συνδέεται με βασικές ανάγκες επιβίωσης, με δημόσιου χαρακτήρα εκδηλώσεις, με θρησκευτικά έθιμα, αλλά και με τους κοινωνικούς και οικογενειακούς δεσμούς με τους οποίους είναι συνυφασμένη η ζωή του ατόμου.

Άραγε τα γεύματα και οι εορτές, οι τελετουργίες και οι συναθροίσεις που αυτά συνόδευαν, ατόνησαν λόγω των συνθηκών κρίσης και των πιθανότατων προσπαθειών εξοικονόμησης πόρων; Μήπως κάποιες (ίσως νεωτερικές) συνήθειες διαβίωσης –που θα μπορούσαν να περιλαμβάνουν και κάποια είδη γευμάτων– της περιόδου της ευμάρειας θεωρήθηκε ότι είχαν προκαλέσει τη θεϊκή οργή και έπρεπε να εγκαταλειφθούν; Ή αντιθέτως οι δραστηριότητες που περιελάμβαναν γεύματα συνεχίσθηκαν, ίσως και τονώθηκαν, εάν αυτό θεωρήθηκε απαραίτητο για την ενίσχυση των δεσμών, την ευλαβική τήρηση των παραδόσεων και την τόνωση του ηθικού των κατοίκων, πράγμα που θα τους βοηθούσε να ξεπεράσουν την κρίση;

---

[4] Σε παρόμοιου χαρακτήρα ενέργειες είχαν προβεί και οι κάτοικοι του Ακρωτηρίου, αναμένοντας σεισμούς πριν την ηφαιστειακή καταστροφή της δικής τους πόλης (βλ. Νικολακοπούλου 2003).

Μια επισκόπηση των καταλοίπων από δραστηριότητες προετοιμασίας και κατανάλωσης φαγητού σε κτήρια της Ζάκρου, που σώζουν μετασκευές της ύστερης φάσης, θα χρησιμοποιηθεί ως βάση για τη διατύπωση κάποιων παρατηρήσεων.

Δεδομενα

Στο ανάκτορο (Εικ. 1) οι βασικοί χώροι που σχετίζονταν με την προετοιμασία και κατανάλωση φαγητού ήταν το συγκρότημα του μαγειρείου XXXII (με τα βοηθητικά διαμερίσματα LI και L, καθώς και την αποθήκη XXXIII) και οι λεγόμενες Αίθουσες Συμποσίων (XXIX) και Τελετουργιών (XXVIII). Ίχνη μετασκευών της τελευταίας φάσης σώζονται και στις δύο αυτές περιοχές του κτηρίου.

Στη μεγάλη υπόστυλη αίθουσα XXXII είχε κατασκευασθεί από πωρολίθους –προφανώς σε δεύτερη χρήση, προτείχισμα– κλεισμένο στα πλάγια, διαμορφώνοντας περίφραγμα σε επαφή με τον ανατολικό τοίχο (αμέσως νότια από τη θύρα προς τα βοηθητικά διαμερίσματα). Περιείχε οστά μικρών ζώων. Οστά ζώων βρέθηκαν κατά ομάδες και σε άλλα σημεία του δωματίου, ενώ δίπλα στη βορειοανατολική έξοδο προς το ανώτερο άνδηρο βρέθηκε εστία, με τριποδική χύτρα πάνω σε στάχτη. Τα ευρήματα του δωματίου περιλαμβάνουν λύχνους, λεπίδες οψιανού,

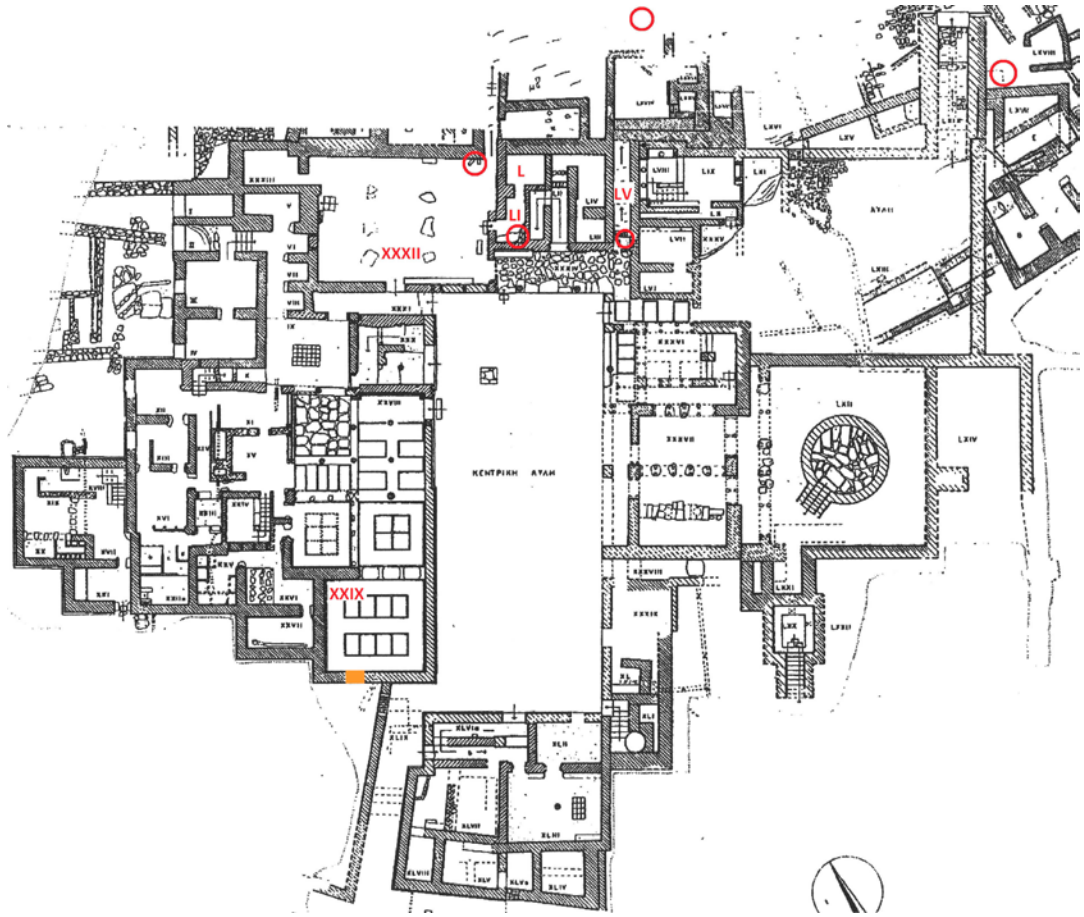

Εικ. 1. Κάτοψη του ανακτόρου της Ζάκρου με σημειωμένες τις θέσεις εστιών και τη φραγμένη θύρα της Αίθουσας των Συμποσίων (XXIX).

χύτρες, στάμνους, άωτα κωνικά κύπελλα και κυάθους (Πλάτων Ν. 1964, 152-153). Στα βοηθητικά διαμερίσματα του μαγειρείου (LI και L) βρέθηκε άλλη μια εστία με χύτρα στη θέση της (στο νότιο τμήμα του δωματίου L), συγκέντρωση οστών ζώων (δίπλα στον βόρειο τοίχο του LI), πολλά μαγειρικά σκεύη, εσχάρες, αποθηκευτικά αγγεία μέσου μεγέθους, καρποδόχες, μεγάλη καδοειδής λεκάνη, λίθινο τριποδικό ιγδίο, πέντε μικρογραφικά αγγεία και κεφαλή ειδωλίου ζώου (Πλάτων Ν. 1965, 194-195).

Το δωμάτιο XXXII φαίνεται πως σε κανονικές συνθήκες ήταν μαγειρείο και πιθανώς τραπεζαρία, ίσως του προσωπικού (Πλάτων Ν. 1974, 192), ενώ κάποια από τα προετοιμαζόμενα φαγητά θα μεταφέρονταν στις Αίθουσες Τελετουργιών και Συμποσίων και επίσης, μέσω του κλιμακοστασίου LII, σε αίθουσα συμποσίων με έξι κίονες πάνω από το δωμάτιο XXXII. Νότια από την αίθουσα XXXII βρίσκεται ο διάδρομος XXXI, στον νότιο τοίχο του οποίου θύρα έδινε πρόσβαση σε αποθηκευτικό χώρο κάτω από το ξύλινο κλιμακοστάσιο XXX (στα ευρήματα περιλαμβάνονται συμποσιαστική σκευή, μαγειρικά σκεύη και πήλινη εσχάρα). Η θύρα αυτή είχε φραχθεί στην τελευταία φάση του ανακτόρου (Πλάτων Ν. 1974, 189), όπως και μία θύρα που οδηγούσε από το μαγειρείο XXXII στον χώρο VI, δίνοντας άμεση πρόσβαση στις δυτικές αποθήκες. Στην ύστερη φάση του ανακτόρου γεύματα, που περιελάμβαναν κρέατα, εξακολούθησαν να προετοιμάζονται στο μαγειρείο και τα βοηθητικά του δωμάτια.

Όμως σε χώρο προετοιμασίας φαγητού είχε μεταβληθεί και η κλιμακίδα LV ανατολικότερα. Αυτή αρχικά οδηγούσε στο ανώτερο άνδηρο, τώρα όμως είχε αχρηστευθεί και το εσωτερικό της είχε μετατραπεί σε σκευοφυλάκιο (περιείχε κυρίως αγγεία πόσεως, που ανέρχονταν σε εκατοντάδες), ενώ είχε κατασκευασθεί και μία εστία (Πλάτων Ν. 1965, 197). Δύο ακόμα εστίες, υπαίθριες, υπήρχαν στον χώρο LXVIII, έξω από τη ΒΑ πύλη (Πλάτων Ν. 1967, 171), και στην περιοχή ανάμεσα στο ανάκτορο και το Κτήριο του Πυργίσκου (Πλάτων Ν. 1972, 188).

Το δωμάτιο XXIX ονομάσθηκε από τον ανασκαφέα Αίθουσα των Συμποσίων, λόγω του ότι τα ευρήματα του δωματίου ήταν κυρίως αγγεία που συνδέθηκαν με το κρασί. Αυτά βρέθηκαν σε δύο ομάδες: δέκα αμφορείς και ένας ψευδόστομος αμφορέας, τοποθετημένοι στο κούφωμα της ανατολικής θύρας του τριθύρου της βόρειας πλευράς και μικρές πρόχοι δίπλα στον νότιο τοίχο, κοντά στη νοτιοδυτική γωνία (Πλάτων Ν. 1964, 150-151· Πλάτων Λ. 2002, 12-13, 20-23). Το δωμάτιο αρχικά επικοινωνούσε με τον υπαίθριο χώρο του περιβόλου του ανακτόρου μέσω θύρας στον νότιο τοίχο, η οποία όμως στην τελευταία φάση είχε φραχθεί (Πλάτων Ν. 1965, 188-189). Έξω από τον τοίχο αυτόν είχαν απορριφθεί πολυάριθμα θραύσματα από κύπελλα, μεγάλου και μέσου μεγέθους αγγεία, μαγειρικά σκεύη, οστά ζώων, όστρεα και υφαντικά βάρη και λίθινα αντικείμενα (Πλάτων Ν. 1964, 151). Αν και όχι βέβαιη, η χρήση των αμφορέων και των πρόχων εντός του δωματίου για κρασί είναι αρκετά πιθανή. Σε κάθε περίπτωση τα σημεία τοποθέτησης των αγγείων πιθανώς επιλέχθηκαν με σκοπό τα σκεύη να είναι περισσότερο προστατευμένα.

Από τις ανεσκαμμένες οικίες της Περιόδου «Ζάκρος V» αναφορά θα γίνει σε μερικές, που παρουσιάζουν καλύτερα τεκμηριωμένα ίχνη μετασκευών, αλλά και δραστηριοτήτων προετοιμασίας και κατανάλωσης φαγητού.

Η Οικία Β Αγίου Αντωνίου (Εικ. 2) είχε αρχικά πολύθυρη αίθουσα, η οποία φράχθηκε. Αν και δεν είναι βέβαιο το αν αυτή η μετασκευή οφείλεται στην πρώτη καταστροφή ή είχε πραγματοποιηθεί

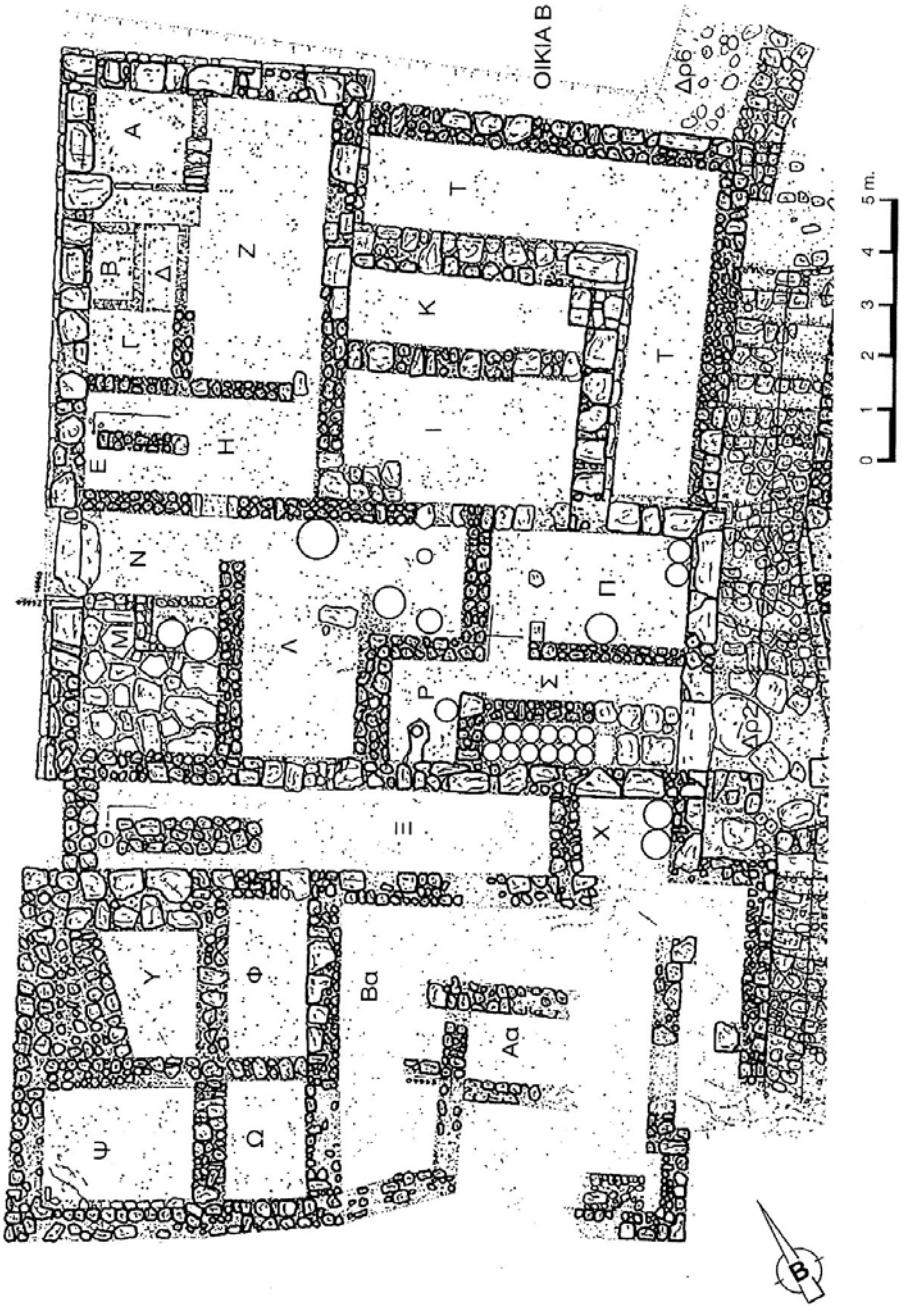

Εικ. 2. Κάτοψη της Οικίας Β Αγίου Αντωνίου.

ήδη νωρίτερα για άλλους λόγους, στην ύστατη φάση ο χώρος αυτός (δωμάτιο Ι), από τον οποίο προέρχονται μεταξύ άλλων πήλινη εστία (πλάθανος[5]), πέντε τριποδικές χύτρες και τριπτήρες, χρησιμοποιούνταν για μαγειρικές δραστηριότητες (Platon L. 2011α, 155-156). Πλάθανοι προέρχονται και από άλλους, βοηθητικούς, χώρους, ενώ γεύματα πραγματοποιούνταν στον άνω όροφο (Platon L. 2011α, 154-155, 158).

5 Οι πλάθανοι αντιστοιχούν στα αποκαλούμενα, σε άλλες θέσεις, cooking dishes ή baking plates βλ. ειδικό άρθρο της Ελένης Γεροντάκου (Γεροντάκου 2000).

Στο Κτήριο των κογχών (Εικ. 3), τα δωμάτια VII-X στο νότιο τμήμα του, αρχικά διέθεταν υπόγειο, το οποίο επιχώσθηκε μετά την πρώτη καταστροφή του κτηρίου. Μετά την ανακατασκευή, οι χώροι VII- VIII χρησιμοποιήθηκαν για την προετοιμασία φαγητού, όπως δείχνει η ανεύρεση καταλοίπων πρόχειρων εστιών (Αρχοντάκη 2011, 434, 435).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα κτηρίου με αλλαγές στους χώρους του είναι και το Ισχυρό Κτήριο (Εικ. 4). Στην τελική φάση διάφοροι χώροι χρησιμοποιούνταν ως σκευοφυλάκια, αποθήκες, εργαστήρια και ένας τουλάχιστον χώρος (Z) ήταν κατάλληλος για συνάθροιση ενοίκων και επισκεπτών. Ως μαγειρείο χρησιμοποιήθηκε ο χώρος Α (Πλάτων Ν. 1971, 245-246), όπως δείχνει

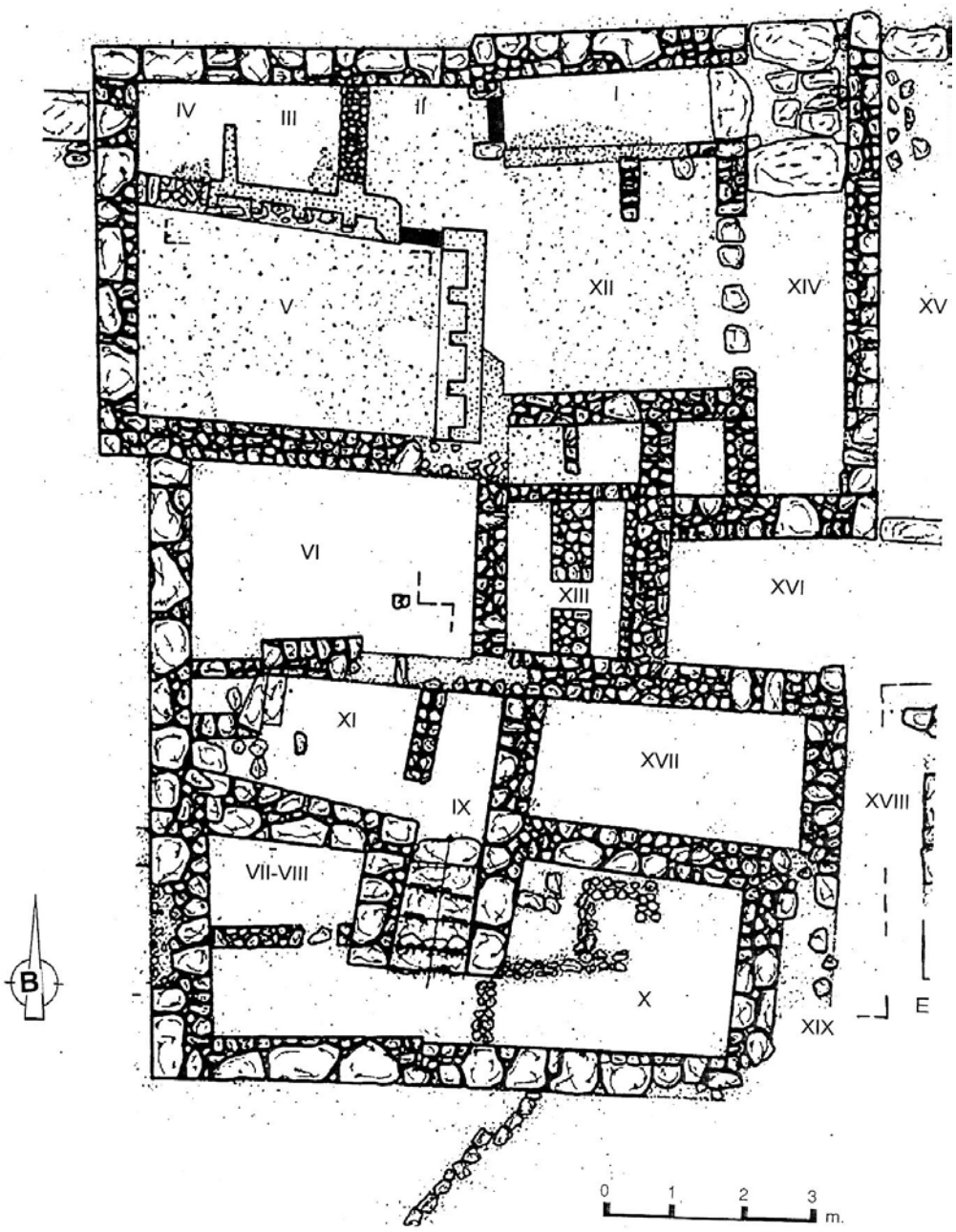

Εικ. 3. Κάτοψη του Κτηρίου των Κογχών.

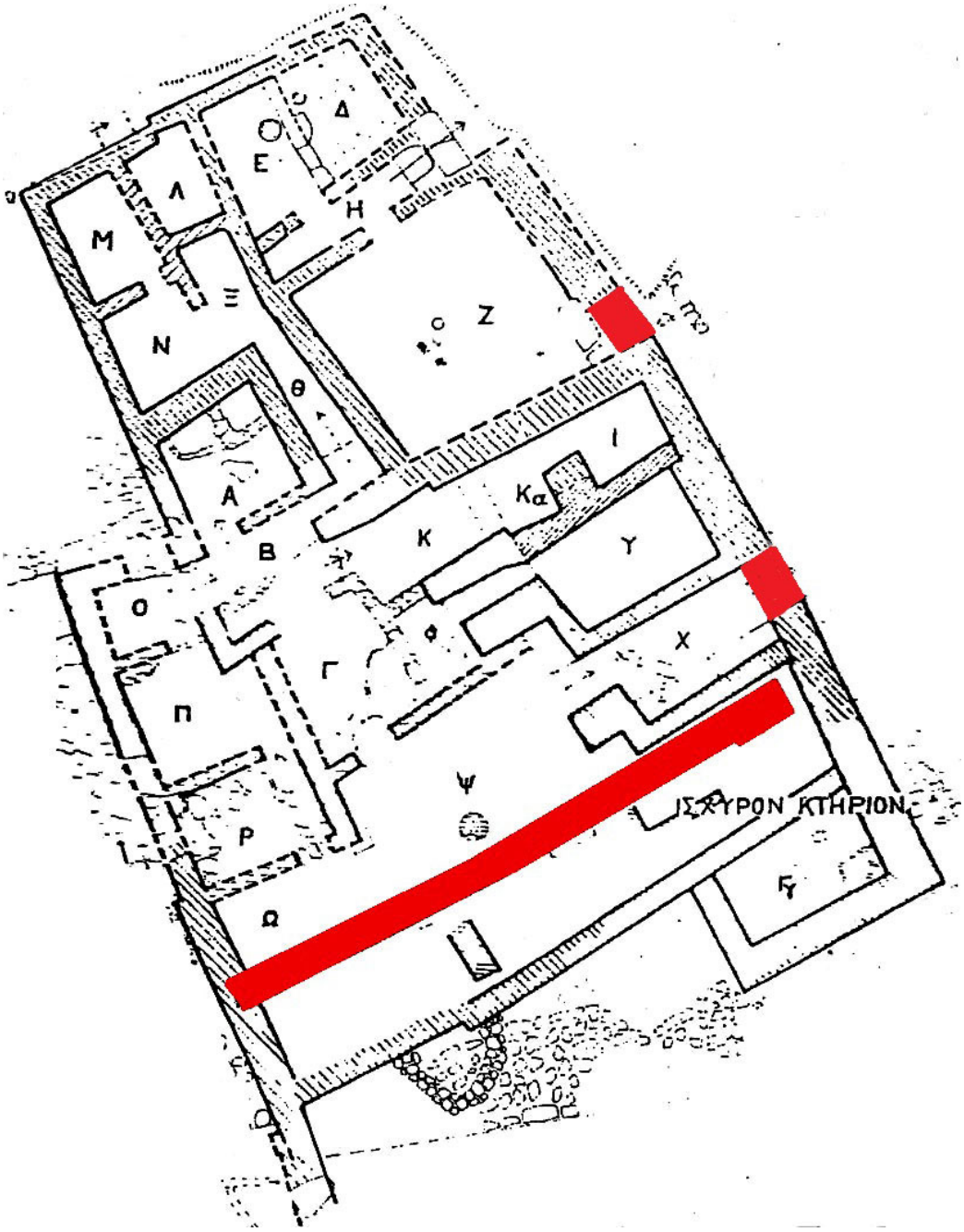

Εικ. 4. Κάτοψη του Ισχυρού Κτηρίου, με σημειωμένα τα φραξίματα θυρών και τον νότιο τοίχο της τελευταίας φάσης.

κυρίως η ύπαρξη στάχτης και οστών ζώων, περισσότερων από κάθε άλλο χώρο του κτηρίου, αλλά και τα θραύσματα πλαθάνων, καθώς και μια κτιστή κατασκευή, η οποία πιθανώς ήταν εστία· πολυάριθμα κύπελλα και κύαθοι βρέθηκαν σε αυτόν και πολύ περισσότερα ακόμη σε άλλους χώρους του κτηρίου. Οι δύο από τις τρεις εισόδους της ανατολικής πρόσοψης του Ισχυρού Κτηρίου βρέθηκαν φραγμένες (Πλάτων Ν. 1968, 158). Η νότια πρόσοψή του είχε καταργηθεί και μια καινούρια είχε κατασκευασθεί λίγο βορειότερα (Πλάτων Ν. 1971, 246).

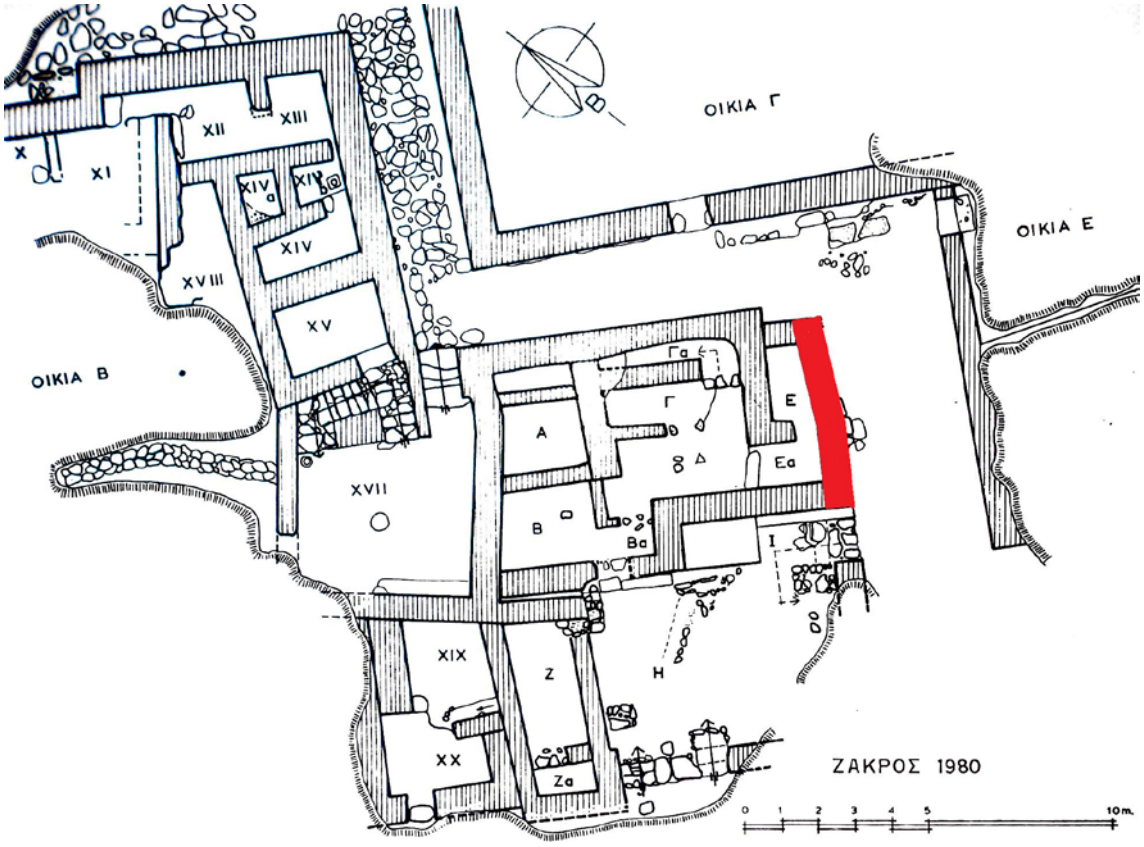

Εικ. 5. Κάτοψη των Οικιών Β και Δ Hogarth, με σημειωμένη την ανατολική πρόσοψη της τελευταίας φάσης της Οικίας Δ.

Οι εσωτερικοί χώροι είχαν υποστεί ίσως αναδιάταξη και οι χρήσεις τους διαφοροποιηθεί σε σχέση με αυτές που είχαν παλαιότερα.

Η Οικία Β Hogarth έχει εν μέρει καταστραφεί, όμως το τμήμα κατά μήκος του δρόμου που περνά στα βόρειά της σώζεται ικανοποιητικά. Η οικία εφάπτεται, δημιουργώντας μία αρχιτεκτονική συνέχεια, με το διπλανό Κτήριο Δ, η ανατολική πρόσοψη του οποίου (Εικ. 5) είναι ξανακατασκευασμένη, με χρήση πωρολίθων –ένας έφερε εγχάρακτο διπλό πέλεκυ (Πλάτων Ν. 1980, 324). Δύο φάσεις έχει και η βόρεια πρόσοψη της Οικίας Β (Πλάτων Ν. 1978, 289-290). Το δωμάτιο XVII (Πλάτων Ν. 1979, 314-317) της Οικίας Β Hogarth, με κεντρικό κίονα και είσοδο από τον δρόμο, ήταν προφανώς κατάλληλο για συνάθροιση ατόμων και πραγματοποίηση γευμάτων. Ξεκινώντας από τη βάση του κίονα και φθάνοντας ώς λίγο πριν από τον βόρειο τοίχο, είχε κατασκευασθεί εκ των υστέρων πρόχειρο διατοίχισμα (πιθανότατα για ενίσχυση της υποστήριξης της οροφής), στο οποίο είχε χτιστεί και ορθογώνια πώρινη γούρνα. Κατά μήκος του ανατολικού τοίχου βρέθηκαν κάδοι και καδίσκοι, τριποδικά σκεύη και κομμάτια άλλων αγγείων, ενώ στη ΝΑ γωνία με πλάκες ήταν κατασκευασμένος αποθέτης. Στο δωμάτιο βρέθηκαν πολλά τμήματα διαφόρων αγγείων (κυρίως μέσου μεγέθους και κύπελλα), αντικείμενα, όπως χάλκινα μικροεργαλεία και αγνύθες, καθώς και λίθινα εργαλεία τριβής και λίθινο ιγδίο ύψους 55 εκ.

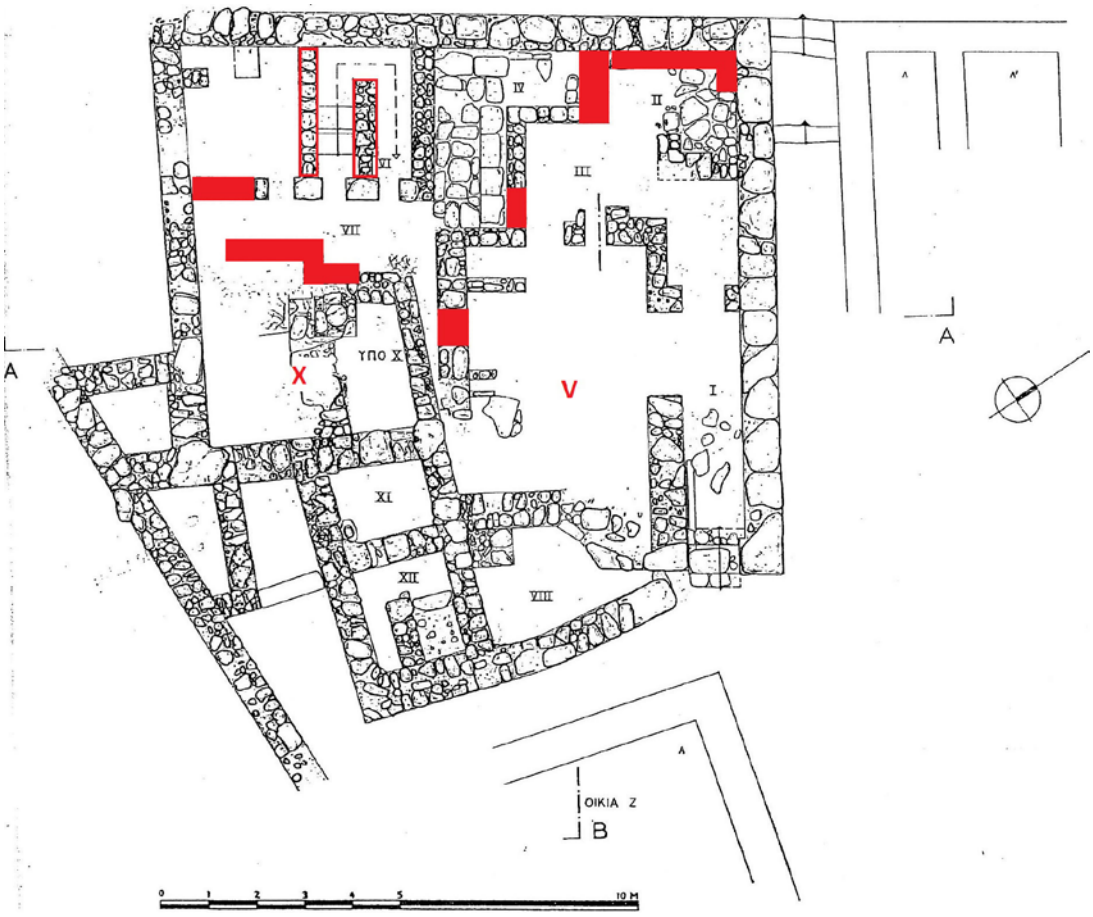

Εικ. 6. Κάτοψη της Οικίας Δα, με σημειωμένες τις προσθήκες της τελευταίας φάσης.

Η οικία Δα Αγίου Αντωνίου (Εικ. 6) υπέστη διάφορες μετασκευές πριν την τελική καταστροφή της και διέθετε δύο κεντρικά δωμάτια. Το ένα (δωμάτιο Χ) είχε κεντρικό κίονα, δυτικά από τον οποίο, στην τελευταία φάση, κτίσθηκε πρόσθετο τεθλασμένο τοιχίο (Πλάτων Ν. 1985, 252· Πλάτων Ν. 1986, 269-270). Στο άλλο (δωμάτιο V, η θύρα που το συνέδεε με το Χ φράχθηκε), υπήρχε μεγάλο τριβείο 60×35 εκ., ενώ βρέθηκαν επίσης χύτρα σπασμένη σε κομμάτια πάνω στο δάπεδο, τμήματα πρόχων, αμφορέα, καδοειδούς, ηθμού, άωτων κωνικών κυπέλλων και κυάθων, ρυτού, μεγάλης πήλινης πλάκας, λίγα υφαντικά βάρη και λίθινα εργαλεία, φυσικός τρίτωνας και κόκαλα μικρού ζώου. Εντός του δαπέδου είχε τοποθετηθεί χύτρα σε δεύτερη χρήση με σπασμένα πόδια ως συλλεκτήρας (Πλάτων Ν. 1984, 423-425).

Βοηθητικές λειτουργίες στην προετοιμασία τροφής είχαν και άλλα μικρότερα δωμάτια. Στον χώρο ΙΙ, στην τελευταία φάση, είχε κατασκευασθεί θρανίο, το οποίο πατούσε σε χώμα 10 εκατοστά πάνω από το αρχικό πλακόστρωτο. Στο δωμάτιο βρέθηκε μεγάλο πιάτο-δίσκος, σπασμένο πιθοειδές, άωτα κωνικά κύπελλα και υφαντικό βάρος (Πλάτων Ν. 1984, 425-426). Ο χώρος ΙV απαρτίζεται από δύο σκέλη. Στο νότιο σκέλος βρέθηκαν τμήματα από κάδους, αποθηκευτικά αγγεία, χύτρες, κύπελλα και κυάθους και από άλλα σκεύη, όπως λοπάδα, λεκανίδα, προχοΐσκη. Στο δυτικό σκέλος βρέθηκαν πίθοι, άλλα κομμάτια σχετικά μεγάλων, κυρίως αποθηκευτικών, αγγείων, γεφυρόστομη στάμνος με διακόσμηση καλαμοειδών, μεγάλη

χύτρα και τμήματα από άλλες, τμήμα πήλινης εσχάρας, άωτα κωνικά κύπελλα και κύαθοι (Πλάτων Ν. 1984, 426-429). Τμήματα πλαθάνων προέρχονται και από τη sotto scala του κλιμακοστασίου VI και τα μικρά δωμάτια VIII, XI, XII, στο ανατολικό τμήμα του σπιτιού.

Σε άλλες σύγχρονες θέσεις είναι συνήθεις οι μετασκευές κτηρίων στην ΥΜ ΙΒ Περίοδο, όμως η αναλυτική πραγμάτευση τού αν υπήρξε, όπως στη Ζάκρο, περίοδος κρίσης πριν τις τελικές καταστροφές ή όχι, είναι ζήτημα που υπερβαίνει κατά πολύ το παρόν άρθρο.

Δύο ΥΜ ΙΒ καταστροφές αναγνωρίζονται στο γειτονικό της Ζάκρου Παλαίκαστρο (Hemingway et al. 2011, 517, 524). Στην τελευταία φάση («Περίοδος XII» του Παλαικάστρου) ανήκει και ένα σημαντικό σύνολο μαγειρείου (περιλαμβάνει μεταξύ άλλων φορητή εστία, εσχάρες, πλάθανο, τριποδικές χύτρες, μέσου μεγέθους αγγείο και πολλά αγγεία πόσεως. Το μεγαλύτερο μέρος του υλικού ερμηνεύεται ως προερχόμενο από τον άνω όροφο, ή και την οροφή του κτηρίου, από τα δωμάτια 13-14 του Κτηρίου 4 (Hemingway et al. 2011, 525-528). Δεν είναι όμως γνωστό αν σε αυτό το σύστημα των δύο δωματίων (του τύπου της κρύπτης πεσσών) μαγειρικές δραστηριότητες λάμβαναν χώρα εξαρχής ή μόνο στην ύστερη φάση.

Σε άλλες περιπτώσεις είναι σαφές ότι χώροι μαγειρείων προστέθηκαν σε υπάρχοντα κτήρια σε ύστερη φάση. Στην έπαυλη της Αμνισού ο χώρος 2, που λειτουργούσε ως μαγειρείο, διαμορφώθηκε μετά από μετασκευή του χώρου 3 (Schäffer 1992, 144). Στο Βαθύπετρο το μαγειρείο-αρτοποιείο 51 βρίσκεται στην ανατολική πτέρυγα του συγκροτήματος (κοντά στον κλίβανο), που κατασκευάσθηκε αργότερα από το δυτικό κτήριο (Driessen and Sakellarakis 1997, 67-69, 74-77).

Το δωμάτιο Ε (κεντρικό δωμάτιο με πολύθυρο) της Οικίας ΙΙ.1 του Πετρά (Mavroudi 2011, Mavroudi 2012, Tsipopoulou and Alberti 2011), στην τελευταία φάση χρήσης του σπιτιού πριν την ΥΜ ΙΒ καταστροφή μετατράπηκε, όπως και οι άλλοι χώροι του ισογείου, σε βιοτεχνική ζώνη. Γούρνες, αγωγοί ανοιγμένοι στο δάπεδο, εστίες, οστά και όστρεα, μαζί με πολυάριθμα μαγειρικά σκεύη δείχνουν ότι το δωμάτιο Ε χρησίμευσε ως εργαστηριακός χώρος, αλλά και χώρος προετοιμασίας τροφής.

Στον Παπαδιόκαμπο (Brogan et al. 2013), οι οικίες Α.1 και Β.1 καταστράφηκαν στην ΥΜ ΙΒ Περίοδο. Μετασκευές ανιχνεύονται κυρίως στο σπίτι Β.1 (κατάργηση πιθανών πολυθύρων). Πριν την καταστροφή, και στα δύο σπίτια, δραστηριότητες προετοιμασίας και κατανάλωσης φαγητού –που άφησαν πλήθος καταλοίπων– λάμβαναν χώρα και σε μικρότερα δωμάτια, αλλά κυρίως στα κεντρικά δωμάτια του ισογείου των δύο οικιών (δωμάτια 5 και 8 του σπιτιού Α.1, δωμάτια 1 και 11 του σπιτιού Β.1

Στα σπίτια του Μόχλου (Brogan and Barnard 2011, Morrison 2017), μικρά δωμάτια χρησιμοποιούνταν ως κουζίνες-κελάρια. Τα δωμάτια αυτά, κάποια από τα οποία είναι ύστερες προσθήκες, μπορεί να είναι περισσότερα του ενός σε ένα κτήριο, όμως δε χρησιμοποιούνταν ταυτόχρονα, καθώς οι λειτουργίες των πρωιμότερων αντικαταστάθηκαν από τα υστερότερα. Τα κτήρια του Artisans' Quarter διαφοροποιούνται από τις οικίες του νησιού ως προς το ότι στα πρώτα η προετοιμασία φαγητού μάλλον πραγματοποιείτο και σε κεντρικά δωμάτια.

Στον Κομμό, δίπλα και μέσα στην αυλή του Κτηρίου Τ, διάφοροι χώροι χρησιμοποιήθηκαν για προετοιμασία γευμάτων. Πρόκειται για χώρους μαγειρέματος, που αναγνωρίζονται από την παρουσία εστιών και μαγειρικών σκευών, αλλά και χώρους άλεσης δημητριακών. Οι χρήσεις

των χώρων αυτών, που καθένας φαίνεται ότι αντικαθιστούσε τον προηγούμενο, εκτείνονται και στην ΥΜ ΙΑ και στην ΥΜ ΙΒ Περίοδο (Rutter 2004, 67-72· Shaw 1990, 242-244).

Ερμηνευτικη προσεγγιση

Με βάση την αρχιτεκτονική στη Ζάκρο μπορούν να αναγνωρισθούν τα εξής «στιγμιότυπα», που αντιπροσωπεύουν την εξέλιξη του οικισμού κατά την (ύστερη) Νεοανακτορική Περίοδο:

α) η κατασκευή του τελευταίου ανακτόρου,

β) η κατασκευή της επέκτασης της δυτικής πτέρυγας (χώροι XVII-XXI) σε επαφή με την αρχική δυτική πρόσοψη, που φανερά κτίσθηκε στην περίοδο της ευμάρειας,

γ) οι μετασκευές της τελευταίας στιγμής μετά την πρώτη καταστροφή, όπως η τοίχιση της νότιας θύρας της Αίθουσας των συμποσίων (XXIX), της θύρας στον χώρο του κλιμακοστασίου XXX ή η κατασκευή λεπτού τοιχίου μεταξύ του κίονα και της βορειοδυτικής παραστάδας στον στυλοβάτη της βόρειας πλευράς του φωταγωγού της Αίθουσας των τελετουργιών (XXVIII).

Από τις μετασκευές που έχουν υποστεί τα διάφορα κτήρια, για κάποιες δεν είναι πάντα βέβαιο αν είναι του χρονικού διαστήματος μετά την πρώτη καταστροφή ή εάν είχαν πραγματοποιηθεί κάποια στιγμή παλαιότερα.

Πάντως η γενική εικόνα των οικιών της Ζάκρου πριν την τελική καταστροφή είναι αρκετά παρόμοια με των άλλων σύγχρονων θέσεων πριν την καταστροφή τους. Ενώ για τους Μινωίτες η προετοιμασία φαγητού ήταν μια δραστηριότητα που συχνά προτιμούσαν να «απομονώνουν» σε ζώνες εργαστηριακού ή αποθηκευτικού χαρακτήρα, πριν τις καταστροφές φαίνεται ότι σε πολλά κτήρια ευρύχωρα δωμάτια που αρχικά είχαν πιθανότατα πιο «επίσημο» χαρακτήρα, χρησιμοποιήθηκαν για προετοιμασία φαγητού, καθώς και για εργαστηριακές δραστηριότητες. Επίσης χρησιμοποιήθηκαν για μαγειρικές και εργαστηριακές δραστηριότητες, παραρτήματα των αρχικών κτηρίων. Συμποσιαστικά σκεύη –κατά συντριπτική πλειοψηφία αγγεία πόσεως– φυλάσσονταν σε διάφορα σημεία των κτηρίων, επομένως γεύματα με πολλούς συμμετέχοντες θα εξακολουθούσαν να πραγματοποιούνται – ίσως στους ίδιους χώρους (όταν αυτοί ήταν κεντρικά δωμάτια), όπου γινόταν και προετοιμασία φαγητού, ή σε άνω ορόφους (όταν εξακολουθούσαν να υπάρχουν) ή σε υπαίθριους χώρους.

Η αύξηση των χώρων που αφιερώνονταν σε εργαστηριακές (και τροφοπαρασκευαστικές) δραστηριότητες, θα μπορούσε να είναι γενικό σύμπτωμα μιας τελικής περιόδου παρακμής και κρίσης, όπως έχει άλλωστε προταθεί ότι ήταν η ΥΜ ΙΒ (Driessen and C. F. Macdonald 1997, 48-54). Θα μπορούσε όμως να ερμηνευθεί και πολύ διαφορετικά, ως αποτέλεσμα οικονομικής ανάπτυξης και επέκτασης των βιοτεχνικών δραστηριοτήτων στη διάρκεια της ΥΜ ΙΒ. Ανάλογη ερμηνεία έχει προταθεί από τον Warren για την επέκταση των χώρων αποθήκευσης (Warren 2012, 265-266).

Είναι βέβαιο ότι τα προβλήματα που εμφανίζονται σε μια περίοδο κρίσης δεν δημιουργήθηκαν μεμιάς αλλά έχουν τις ρίζες τους στην περίοδο που προηγήθηκε. Επιπλέον σε κάθε μεταβατική περίοδο, όπως το μεσοδιάστημα των δύο καταστροφών στη Ζάκρο, συνυπάρχουν στοιχεία της εποχής που προηγήθηκε και προδρομικά στοιχεία της εποχής που θα ακολουθήσει. Προβλήματα

που προϋπήρχαν και χρόνιζαν, λόγω της κρίσης μεγεθύνονται. Τα μέλη της κοινωνίας, στην προσπάθεια να τα επιλύσουν, ενδεχομένως να προβούν σε αποφάσεις που και παλαιότερα μελετούσαν, αλλά δίσταζαν να υλοποιήσουν. Ο τρόπος λειτουργίας της κοινωνίας μπορεί να επιδιώκεται να εμφανισθεί ως αναλλοίωτος και ως συνέχεια της προηγούμενης κατάστασης, όμως στην πράξη μπορεί να έχουν ήδη αναπτυχθεί καινούριες συνθήκες, που θα αναγνωρισθούν και θα κυριαρχήσουν στην επόμενη περίοδο.

Στο ανάκτορο της Ζάκρου, μετά την πρώτη καταστροφή, κατά προτεραιότητα επισκευάζονταν οι επίσημες αίθουσες της δυτικής πτέρυγας. Αυτό αποδεικνύει ότι η ανακτορική εξουσία διατηρείτο ισχυρή, ότι η επιλογή ανακατασκευής πρώτιστα των συγκεκριμένων χώρων είχε ιδιαίτερη συμβολική αξία για τη διατήρηση της νόμιμης συνέχειας της διοίκησης και ότι τα τελετουργικά δημόσια γεύματα κρίθηκε απαραίτητο να συνεχισθούν.[6] Από την άλλη πλευρά, το φαγητό που παρασκευαζόταν στο ανάκτορο (και σε κάποιους υπαίθριους χώρους) κατά την περίοδο των επισκευών μπορεί να προοριζόταν κυρίως για τη σίτιση των συνεργείων τεχνιτών. Αυτό όμως μπορεί να μην ήταν άσχετο με μια προσπάθεια εξασφάλισης απασχόλησης και φαγητού για τμήμα του πληθυσμού.

Τα γεύματα στα οποία συμμετείχαν μέλη οικογενειών ή άτομα με κοινωνικές συνάφειες συνεχίζονταν και στα άλλα κτήρια του οικισμού. Επίσης οι γεωργικές δραστηριότητες συνεχίζονταν μάλλον κανονικά, όπως δείχνουν οι αρκετοί ληνοί (Kopaka et Platon 1993). Όμως, στις οικίες κάποια αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά του αρχικού σχεδιασμού τους θυσιάζονταν πλέον προκειμένου να καλυφθούν πρακτικές ανάγκες (και επιπλέον, ίσως σε αυτές να συνωστίζονταν πολλά άτομα).

Η εξέλιξη αυτή μπορεί να είχε ξεκινήσει πριν την πρώτη καταστροφή και να επιδεινώθηκε από τις συνέπειές της. Το μεγάλο πρόγραμμα ανακατασκευής των πολύθυρων αιθουσών του ανακτόρου της Ζάκρου δεν βρίσκει αναλογίες στα όσα συνέβαιναν στα σπίτια. Γενικότερα όμως στην Κρήτη τα ανακτορικά χαρακτηριστικά, που είχαν γνωρίσει μεγάλη εξάπλωση και στην οικιακή αρχιτεκτονική, φαίνεται πως προς το τέλος της Νεοανακτορικής Περιόδου περιορίζονταν πλέον για να καταλήξουν στην επόμενη, Μυκηναϊκή Περίοδο, να βρίσκονται σχεδόν μόνο σε ανάκτορα (της Κνωσού και της ηπειρωτικής Ελλάδας).

Η οικονομική ανάπτυξη και πληθυσμιακή αύξηση, εάν είχαν συμβεί στη διάρκεια της YMIB, θα είχαν και μια ακόμα συνέπεια: τον κίνδυνο εμφάνισης μιας τάξης ακτημόνων. Αυτό βεβαίως θα συνέβαινε εφόσον η οικογενειακή περιουσία δεν παρέμενε κοινή, αλλά διανεμόταν ως ξεχωριστή ιδιοκτησία στους απογόνους. Τέτοιοι θεσμοί θα μπορούσαν να είχαν υιοθετηθεί κυρίως από οικογένειες των μεγαλύτερων αστικών κέντρων. Σε αγροτικές-βιοτεχνικές θέσεις, όπως η Ζου και ο Προφήτης Ηλίας Πραισού,[7] η μη «κανονική» μορφή (Platon 1997) των κτηρίων («επαύλεων») αφήνει περιθώριο να υποτεθεί ότι σε τέτοιες περιοχές μπορεί να διατηρούνταν

6 Επιπλέον, λίγο πριν καταστροφή πραγματοποιούνταν θρησκευτικές τελετουργίες, απευθυνόμενες λογικά σε χθόνιες δυνάμεις, που περιελάμβαναν προσφορές, όπως το γνωστό κύπελλο με τις ελιές (αλλά και ελαφρόπετρα), στο πηγάδι του ανακτόρου (Πλάτων 2011γ, 452).

7 Για τον Προφήτη Ηλία Πραισού έχει προταθεί ότι το οικοδομικό συγκρότημα δεν αντιπροσωπεύει ξεχωριστά σπίτια, άλλα ένα νοικοκυριό που μπορεί να έλεγχε μια κάπως ευρύτερη περιοχή (Mantzourani and Vavouranakis 2011).

αρχαϊκότερες μορφές οικογενειακών παραδόσεων. Επιπλέον σε άλλες ανάλογες θέσεις, όπως το Βαθύπετρο, είναι ιδιαιτέρως εκτεταμένες οι μετασκευές.

Αντιθέτως με τους άλλους οικισμούς, σε μεγάλες πόλεις δεν φαίνεται να υπήρξαν εκτεταμένες καταργήσεις ανακτορικών χαρακτηριστικών στις οικίες. Στις οικίες της Ζάκρου υπάρχουν περιπτώσεις κατάργησης, για παράδειγμα πολυθύρων (Πλάτων Λ. 2000, 63), ενώ περισσότερες της μίας οικογένειες φαίνεται ότι συγκατοικούσαν στο ίδιο κτήριο (Platon L. 2011α, 158).[8] Όμως πρέπει να τονισθεί ότι στις οικίες (αντιθέτως με το ανάκτορο) της Ζάκρου παρά τη μίμηση ανακτορικών χαρακτηριστικών πάντα διατηρείτο ένας επαρχιακός χαρακτήρας (Πλάτων Λ. 2000, 66).

Εάν τα παραπάνω βρίσκονται κοντά στην πραγματικότητα, στις πόλεις της Κρήτης κατά τη Νεοανακτορική Περίοδο συντελείτο μια εξέλιξη, που οδηγούσε στην εμφάνιση μιας αριστοκρατίας, ιδιαιτέρως στην Κνωσό και στις πλουσιότερες ή κνωσιακής καταγωγής οικογένειες άλλων πόλεων. Η εξέλιξη αυτή διεκόπη (τουλάχιστον εκτός Κνωσού) λόγω των καταστροφών.

Παρόλα αυτά η συμπεριφορά του πληθυσμού μετά την πρώτη καταστροφή της Ζάκρου δείχνει ότι, ακόμα και αν ευρέα τμήματα του πληθυσμού δεν ευνοούνταν από αυτή την εξέλιξη, ωστόσο δεν χρησιμοποίησαν την κρίση για να στραφούν κατά της ανακτορικής εξουσίας. Ίσως αυτό εξηγείται λόγω του ότι οι άνθρωποι αυτοί είχαν γεννηθεί και ζήσει μόνο μέσα στο ανακτορικό σύστημα, οπότε δεν μπορούσαν να φαντασθούν κάποιο διαφορετικό μέλλον για τους εαυτούς τους. Επιπλέον οι χειρισμοί του ανακτόρου (που μάλλον περιελάμβαναν και τη διοργάνωση δημοσίων γευμάτων) φαίνεται πως ήταν επιτυχείς. Από την άλλη πλευρά, όμως, εμφανίζεται μια τάση επιστροφής, ίσως λόγω της κρίσης, σε παραδόσεις της περιοχής που προϋπήρχαν του ανακτόρου. Αυτές είναι ίσως που θα επικρατήσουν στην επόμενη περίοδο, όταν το ανάκτορο δεν θα υπάρχει. Αν όμως ο πληθυσμός δεν εναντιωνόταν στο ανάκτορο, γιατί αυτό δεν ξαναχτίστηκε μετά τη δεύτερη καταστροφή; Φαίνεται πιθανό ότι –κάποιοι τουλάχιστον– από εκείνους που έλεγχαν το ανάκτορο, αν και στη διάρκεια της κρίσης επεδίωκαν να παρουσιάσουν την κατάσταση ως ελεγχόμενη και να εμπνεύσουν αισιοδοξία, παρόλα αυτά είχαν επεξεργασθεί και εναλλακτικά σχέδια για τους ίδιους. Το ανάκτορο, αν και δε συλήθηκε, δεν περιείχε σχεδόν καθόλου αντικείμενα από πολύτιμα μέταλλα, τα οποία είχαν επομένως απομακρυνθεί πριν την τελική καταστροφή, από τους ενοίκους του. Ίσως, λοιπόν, οι άνθρωποι αυτοί είχαν εκ των προτέρων αποφασίσει, σε περίπτωση αρνητικής εξέλιξης, να εγκαταλείψουν οριστικά την περιοχή.

Τα παραπάνω αποτελούν υποθέσεις. Προκύπτει όμως ένα συμπέρασμα ως προς τη δυνατότητα χρήσης των καταλοίπων από δραστηριότητες κατανάλωσης φαγητού και ποτού για την κατανόηση των μινωικών κοινωνιών. Τα κατάλοιπα αυτά θα μπορούσαν να φωτίσουν συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα, ιδιαιτέρως αν διαθέταμε κάποιες γραπτές πηγές. Όμως, αντικατοπτρίζουν περιορισμένες χρονικά περιόδους (οι οποίες μπορεί να είναι διαστήματα φόβων, αβεβαιοτήτων, κινδύνων, προφητειών και αυξημένης δεισιδαιμονίας, πολύ διαφορετικά από την περίοδο της ομαλότητας), επομένως απαιτείται κάποιος σκεπτικισμός στη χρήση τέτοιων στοιχείων για τη γενικότερη ανασύνθεση της νεοανακτορικής κοινωνίας.

---

8 Ίσως από αντίδραση στον κίνδυνο μέλη της κοινότητας να μετατραπούν σε ακτήμονες, ο οποίος θα αποτρεπόταν με τη διαμονή στο ίδιο –πατρικό ή μητρικό– σπίτι και με τη διατήρηση δικαιωμάτων επί της οικογενειακής περιουσίας.

Βιβλιογραφια

Αικατερίνη Αρχοντάκη (2011), «Ανασυνθέτοντας τις δραστηριότητες ενός νοικοκυριού: η περίπτωση του Κτηρίου των Κογχών στον νεοανακτορικό οικισμό της Ζάκρου», *Πεπραγμένα Ι΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Α2, Χανιά, Φιλολογικός Σύλλογος «ο Χρυσόστομος», 429-438.

Thomas Brogan and Kellee Barnard (2011), "Household Archaeology at Mochlos: Statistical Recipes from the Late Minoan I Kitchen", Kevin Glowacki and Natalia Vogeikoff-Brogan (eds.), *ΣΤΕΓΑ: The Archaeology of Houses and Households in Ancient Crete* (Hesperia Supplement 44), 185-198.

Thomas Brogan, Chrysa Sofianou, Jerolyn Morrison, Dimitra Mylona & Evi Margaritis (2013), "Living off the fruits of the sea. New evidence for dining at Papadiokampos, Crete", Sofia Voutsaki & Soultana Maria Valamoti (eds.), *Diet, economy and society in the ancient Greek world (Pharos Supplement 1)*, Leuven, 123-132.

Ελένη Γεροντάκου (2000), «Λεκάνες σε σχήμα σκάφης από τη Ζάκρο», *Πεπραγμένα Η΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Α1, Ηράκλειο, Ε.Κ.Ι.Μ., 211-222.

Jan Driessen and Colin F. Macdonald (1997), *The troubled island* (Aegaeum 17), Liège-Austin.

Jan Driessen and John Sakellarakis (1997), "The Vathypetro-complex: some observations on its architectural history and function", Robin Hägg (ed.), *The Function of the "Minoan Villa"*, Stockholm (Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen 4o, XLVI), 63-77.

Sean Hemingway, Joseph Al. MacGillivray and L. Hugh Sackett (2011), "The LM IB Renaissance at postdiluvian Pre-Mycenaean Palaikastro", Tom Brogan and Erik Hallager (eds.), *LM IB Pottery, Relative Chronology and Regional Differences* (Monographs of the Danish Institute at Athens, vol. 11), τ. 2, 513-530.

Katérina Kopaka et Leftéris Platon (1993), «Ληνοί μινωικοί», *BCH* 117, 35-101.

Eleni Mantzourani and Giorgos Vavouranakis (2011), "The Minoan Villas in East Crete: Households or Seats of Authority? The Case of Prophitis Ilias Praisou", Kevin Glowacki and Natalia Vogeikoff-Brogan (eds.), *ΣΤΕΓΑ: The Archaeology of Houses and Households in Ancient Crete* (Hesperia Supplement 44), 125-135.

Nektaria Mavroudi (2011), "Interpreting Domestic Space in Neopalatial Crete: A Few Thoughts on House II at Petras, Siteia", Kevin Glowacki and Natalia Vogeikoff-Brogan (eds.), *ΣΤΕΓΑ: The Archaeology of Houses and Households in Ancient Crete* (Hesperia Supplement 44), 119-124.

Nektaria Mavroudi (2012), "House II.1 at Petras, Siteia: its architectural life", Metaxia Tsipopoulou (ed.), *Petras, Siteia – 25 Years of Excavations and Studies* (Monographs of the Danish Institute at Athens, vol. 16), Athens, 221-231.

Jerolyn Morrison (2017), "Late Minoan Kitchens at Mochlos, Crete", Julie Hruby and Debra Trusty (eds.), *From Cooking Vessels to Cultural Practices in the Late Bronze Age Aegean*, Oxford, Piladelphia.

Ειρήνη Νικολακοπούλου (2003), «Ακρωτήρι Θήρας. Η πόλη σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης», Ανδρέας Βλαχόπουλος – Κική Μπίρταχα (επιμ.), *Αργοναύτης, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Χρίστο Γ. Ντούμα από τους μαθητές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1980-2000)*, Αθήνα, 544-573.

Lefteris Platon (1997), "The Minoan 'villa' in eastern Crete. Riza, Achladia and Prophetes Elias, Praissos: two different specimens of one category?", Robin Hägg (ed.), *The Function of the "Minoan Villa"* (Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen 4o, XLVI), Stockholm, 187-202.

Λευτέρης Πλάτων (2000), «Ανακτορικά χαρακτηριστικά στη μινωική οικιακή αρχιτεκτονική», *Πεπραγμένα Η΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Α2, Ηράκλειο, Ε.Κ.Ι.Μ, 51-71.

Λευτέρης Πλάτων (2002), «Τα μινωικά αγγεία και το κρασί», Αικατερίνη Κ. Μυλοποταμιτάκη (επιμ.), *Οίνος παλαιός ηδύποτος*, Ηράκλειο, 5-24.

Lefteris Platon (2011α), "Studying the Character of the Minoan 'Household' within the limits of the Neopalatial Settlement of Zakros", Kevin Glowacki and Natalia Vogeikoff-Brogan (eds.), *ΣΤΕΓΑ: The Archaeology of Houses and Households in Ancient Crete* (Hesperia Supplement 44), 151-161.

Lefteris Platon (2011β), "Zakros: one or two destructions around the end of the LM IB Period", Tom Brogan and Erik Hallager (eds.), *LM IB pottery, Relative chronology and regional differences* (Monographs of the Danish Institute at Athens, vol. 11), 595-612.

Λευτέρης Πλάτων (2011γ), «Το ανάκτορο και ο μινωικός οικισμός της Ζάκρου, λίγες μόνο ώρες πριν από τη μεγάλη καταστροφή», *Πεπραγμένα του Ι΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Α2, Χανιά, Φιλολογικός Σύλλογος «ο Χρυσόστομος», 439-460.

Νικόλαος Πλάτων (1964), «Ανασκαφαί Ζάκρου», *ΠΑΕ*, 142-168.

Νικόλαος Πλάτων (1965), «Ανασκαφαί Ζάκρου», *ΠΑΕ*, 187-224.

Νικόλαος Πλάτων (1967), «Ανασκαφαί Ζάκρου», *ΠΑΕ*, 162-194.

Νικόλαος Πλάτων (1968), «Ανασκαφή Ζάκρου», *ΠΑΕ*, 149-183.

Νικόλαος Πλάτων (1971), «Ανασκαφή Ζάκρου», *ΠΑΕ*, 231-275.

Νικόλαος Πλάτων (1972), «Ανασκαφή Ζάκρου», *ΠΑΕ*, 159-192.

Νικόλαος Πλάτων (1974), *ΖΑΚΡΟΣ, Το νέον μινωικόν ανάκτορον*, Αθήναι.

Νικόλαος Πλάτων (1978), «Ανασκαφή Ζάκρου», *ΠΑΕ*, 259-299.

Νικόλαος Πλάτων (1979), «Ανασκαφή Ζάκρου», *ΠΑΕ*, 282-322.

Νικόλαος Πλάτων (1980), «Ανασκαφή Ζάκρου», *ΠΑΕ*, 297-330.

Νικόλαος Πλάτων (1984), «Ανασκαφή Ζάκρου», *ΠΑΕ*, 392-439.

Νικόλαος Πλάτων (1985), «Ανασκαφή Ζάκρου», *ΠΑΕ*, 218-262.

Νικόλαος Πλάτων (1986), «Ανασκαφή Ζάκρου», *ΠΑΕ*, 243-297.

Jeremy Rutter (2004), "Ceramic Sets in Context: One Dimension of Food Preparation and Consumption in a Minoan Palatial Setting", Paul Halstead and John Barrett (eds.), *Food, Cuisine and Society in Prehistoric Greece* (Sheffield Studies in Aegean Archaeology 5), Oxford, 63-89.

Jörg Schäffer (1992), *Amnisos*, Berlin.

Maria Shaw (1990), "Late Minoan hearths and ovens at Kommos, Crete", Pascal Darque et René Treuil (eds.), *L'habitat égéen préhistorique* (BCH Supplement XIX), 231-254.

Metaxia Tsipopoulou and Emanuela Alberti (2011) "LM IB Petras: the pottery from Room E in House II.1", Tom Brogan and Erik Hallager (eds.), *LM IB Pottery, Relative Chronology and Regional Differences* (Monographs of the Danish Institute at Athens, vol. 11), τ. 2, 463-498.

Metaxia Tsipopoulou and Anastasia Papacostopoulou (1997), "Villas and villages in the hinterland of Petras, Siteia", Robin Hägg (ed.), *The Function of the "Minoan Villa"*, Stockholm (Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen 4o, XLVI), 203-214.

Peter Warren (2012), "The apogee of Minoan civilization: The final Neopalatial Period", Eleni Mantzourani and Philip Betancourt (eds.), *Philistor: Studies in Honor of Costis Davaras*, Philadelphia, 255-272.